

Türkiye'nin Sakin Şehirlerinden Biri Olan Şavşat'ın Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi^a

FATİH ORHAN^b HAYATİ DOĞANAY

Geliş Tarihi: 25.01.2017 | Kabul Tarihi: 30.06.2017

Öz: Kırsal alanlar, sahip oldukları doğal ve beşerî özellikler nedeniyle, ekonomik faaliyet yelpazesinin darlığı ile dikkat çekerekler. Ancak aynı nedenler, kırsal alanları önemli turizm merkezleri haline getirebilmektedir. Zira söz konusu alanlar, geleneksel özellikler ile kültürel yapının korunduğu, insanın çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin asgari düzeyde gerçekleştiği yerler olup, son yıllarda turizm açısından önem kazanmaya başlamışlardır. Turistik çekicilikler açısından oldukça zengin bir potansiyele sahip olan Şavşat, bu yönde yapılacak olan planlama ve çalışmalarla söz konusu sektörde önemli bir merkez konumuna gelebilir. Nitekim 2015 yılında Şavşat ilçesinin Türkiye'nin 10. Sakin Şehri (Cittaslow) seçilmiş olması, bir taraftan bu potansiyelin bir yansıması olarak karşımıza çıkıyor iken, diğer taraftan da bu potansiyelin tanıtımı ve değerlendirilmesi açısından önemli bir fırsattır. Bu amaçla çalışmada, Şavşat ilçesinin turistik çekicilikleri ele alındıktan sonra, bu potansiyelin değerlendirilmesi için yapılması gerekenler dile getirilmiştir. Ayrıca kırsal turistik çekicilikler açısından Şavşat'ın SWOT analizi yapılarak, fırsatlar ve tehditler ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Şavşat, Turistik çekicilik, Sakin şehir.

^a Bu çalışma, Şavşat'ın Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası isimli doktora tezinin ilgili yerlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

^b Yrd. Doç. Dr., Erzincan Ü. Fen-Edebiyat F. Coğrafya Bölümü
forhan@erzincan.edu.tr

Identifying and Assessing Tourism Potential of Şavşat, a Cittaslow of Turkey

Abstract: Rural areas, due to their natural and human characteristics, are featured by a narrow range of economic activities. However, they are also significant touristic destinations for the very same reasons. Related areas, where traditional features, and cultural structure are preserved; and negative impact of human on nature is to the least extent, has gained touristic importance in recent years. With a high potential for tourist attraction, Şavşat may be turned into a hub of tourism sector as a result of proceedings, and plannings to be realized accordingly. Hence, the fact that Şavşat has gained the status of 10th Cittaslow of Turkey in 2015, both reflects such a tourism potential, and is a good opportunity to make widely known, and use that potential. Accordingly, upon touching on the tourist attractions of Şavşat, recommendations on using that potential are expressed in this study. Further, this study attempts to underline opportunities, and risks by analyzing Şavşat through SWOT method.

Keywords: Tourism, Şavşat, Tourist attraction, Cittaslow.

© Orhan, Fatih & Doğanay, Hayati, "Türkiye'nin Sakin Şehirlerinden Biri Olan Şavşat'ın Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 2017, ss. 303-326.

Giriş

Turizm ile çevre arasında çok yönlü bir ilişki ağı bulunmaktadır. Zira bir taraftan çevresel faktörler turizm üzerinde önemli bir belirleyici iken; diğer taraftan da turizmin gelişimi çevre kalitesini etkilemektedir. Yani, iyi korunmuş ve planlı bir şekilde düzenlenmiş çevreler turizm açısından potansiyel kaynak değer ifade ederken; bunun aksine özgün değerlerini yitirmiş, plansızca yönetilen çevreler, turistik değerlerini zamanla kaybetmeye mahkûm olmuşlardır (Zaman, *Kemer'in Turizm Coğrafyası*, s.230). Bu bağlamda turizm, insanlarda çevre koruma bilincinin oluşmasına katkı sağlayabilmektedir. Bir başka ifadeyle, sürdürülebilirlik ilkesi turizm sektöründe çok daha önemlidir. Doğalı olduğu gibi kullanmak ve otantikliği bozmamak ilkesi geçerli olan kırsal turizmde (Soykan, *Kırsal Alanların Turizm Potansiyelinin Saptanması ve Şirince Köyüne -İzmir-Uygulanması*, s.14) ise, çevre duyarlılığı daha üst düzeydedir veya en azından böyle olmalıdır. Şehirlerin gürültülü, kalabalık ve stresli hayatından uzaklaşmak isteyen insanlar, kırsal alanlarda doğayla baş başa olmayı tercih etmektedirler. Bu nedenle, söz konusu alanlarda görülecek şehirleşme emareleri, buralara olan talebi önemli oranda azaltacaktır. Nitekim kalabalıklaşmanın genelde turizm sektörünün, özelde ise kırsal turizmin en önemli sorunu olduğu ifade edilmektedir (Özgüç, *Turizm Coğrafyası Özellikler ve Bölgeler*, s.173). Bu sorunun çözümü için, bazı Avrupa ülkelerinde, köylerin maksimum turist kapasitesi hesaplanarak, ona göre rezervasyon yapılmakta ve yığılmaların önüne geçilmeye çalışılmaktadır (Soykan, "Kırsal Turizm ve Avrupa'da Kazanılan Deneyim", 32).

Alternatif turizm türleri açısından gözde mekânlar haline gelen kırsal alanların hepsi, kuşkusuz ki, turizme hazır veya elverişli değildir (Soykan, "Coğrafi Çevrenin Turizm Amaçlı Değerlendirilmesinde Turizm Potansiyelini Saptamanın Önemi", s.20). Bu nedenle, bütün kırsal alanlar turizme kazandırıl-sın anlayışı, realiteden uzak olduğu kadar, bir takım kültürel, ekonomik ve çevresel sorunlara da yol açacaktır. Bu tür sorun-

ların ortaya çıkmaması bakımından, turizm potansiyelinin saptanması, bu yönde girişim ve yatırımların yapılması gerekmektedir. Bir yerin mevcut turizm koşullarının analiz edildiği ilk aşama (analiz aşaması) ile alanın güçlü ve zayıf yönlerinin araştırıldığı ve değerlendirildiği ikinci aşamadan (teşhis aşaması) oluşan turizm potansiyelini saptama süreci, sadece bir bölgenin turizme uygun olup olmadığını belirlemeye değil, aynı zamanda turizme açılan alanların da koruma-kullanma dengesi gözetilerek sürekli kullanımın sağlanması amacıyla hizmet etmektedir (Soykan, "Coğrafi Çevrenin Turizm Amaçlı Değerlendirilmesinde Turizm Potansiyelini Saptamanın Önemi", s.18-21).

Turizm potansiyelini saptama sürecinin ilk ve en önemli adımlarından biri, turizmin arz kaynaklarının tespit edilmesidir. Bir yerin turist çekebilme potansiyelini de belirleyen söz konusu kaynaklar, turizmin üç A'sı (attractions, accessibility, accommodation) olarak da adlandırılan turistik çekicilikler, erişim ve konaklamadır (Özgüç, *Turizm Coğrafyası Özellikler ve Bölgeler*, s.44). Çalışmamız, turizmin sacayakları olarak da nitelenebilecek olan bu üç başlık üzerinde temellendirilmiştir.

Materyal ve Metod

Çalışma bir alan araştırması niteliği taşımakta olup, çalışma alanı olarak Şavşat ilçesi seçilmiştir. Böyle bir seçim yapılmasında, Şavşat'ın sahip olduğu zengin kırsal turizm potansiyeli ana belirleyici olmakla birlikte, ilçenin Türkiye'nin Sakin Şehir (Citta Slow)'lerinden biri olarak seçilmiş olması da oldukça etkili olmuştur. Sosyal bilimlerde nitel araştırmalarda en etkili veri toplama teknikleri arasında kabul edilen yerinde gözlem (Ekiz, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, s.56), laboratuvarı yeryüzü olan coğrafya bilimi için aynı zamanda bir araştırma yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır (Doğanay, *Coğrafya Öğretim Yöntemleri -Liselerde Coğrafya Eğitim ve Öğretimi-*, s.23). Nitelikli coğrafi olayların neden-sonuç etkileşimi içerisinde gerçeğe en yakın durumlarıyla analiz edilebilmeleri, ancak yerinde gözlem yöntemi ile mümkün olabilmektedir. Ayrıca söz konusu

a. Doğal Turistik Çekicilikler

Yeryüzü şekilleri, su kaynakları ve bitki örtüsü gibi bir takım doğal unsurların ortaya çıkardığı coğrafi görünüm, turistik çekicilikler bakımından oldukça önemlidir (Doğaner, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, s.107). Söz konusu görünümün önemli bir parçasını oluşturan dağlık alanlar da; temiz havası, zengin biyoçeşitliliği, kendine özgü kültürel yapısı, çeşitli sportif faaliyetlere ev sahipliği yapma potansiyeli, el değmemiş doğası, manzara güzelliği ve bünyesinde barındırdığı farklı yer şekilleriyle, birçok turizm türü açısından aranan mekânlar olmaya başlamıştır.

Ülkemizde dağlık alanlar, dile getirilen zengin potansiyeli sayesinde, başta Alpinizm olmak üzere, klimatizm, yayla turizmi, av turizmi, kırsal turizm, termalizm gibi çeşitli faaliyetlere ev sahipliği yapabilmektedir (Doğaner, "Dağ Turizmine Coğrafi Bir Yaklaşım: Uludağ'da Turizm", s.138). Dağlık ve engebeli bir topoğrafik yapıya sahip olan Şavşat ilçesi de, söz konusu çekicilikler açısından avantajlı bir durumdadır.

Şavşat'ta kış sporlarına yönelik, henüz her hangi bir çalışma yapılmamıştır. Ancak hem eğim değerlerinin, hem de kar kalınlığının yüksek olması, sahada kayak sporu açısından uygun alanların olabileceği izlenimini vermektedir. Bu noktada gerekli etüt ve çalışmaların yapılarak, en azından yöresel kimliğin (ahşap kızaklar, kızaklı kağınlar vs.) ön plana çıkarılabileceği festival ve şenlikler düzenlenebilir.

Sahadaki dağların ziyaretçilerine yaz döneminde sunduğu olanaklar çok daha fazladır. En başta trekking (doğa yürüyüşü) olmak üzere, kaya tırmanışları, dağ bisikletçiliği, off-road, atlı gezinti, yaban hayatı gözlemciliği, manzara fotoğrafçılığı gibi pek çok faaliyet sahadaki dağlarda gerçekleştirilebilir. Örneğin sahanın en yüksek yeri olan Göze Dağı (yörede Kençiyan/Gençiyan Dağı olarak da adlandırılır) ile eteklerinde yer alan Arsiyan yaylası ve göllerine doğa yürüyüşü düzenlenmektedir. İlki 1995 yılında yapılan söz konusu yürüyüş, geleneksel hale dönüştürülerek her yılın temmuz ayında gerçekleştirilme-

ye devam edilmiştir. Sahada benzer yürüyüşlerin tertip edilebileceği çok çeşitli güzergâhlar belirlenebilir. Ancak tanıtım ve organizasyon eksikliği, istenilen sonuçlara ulaşmada en önemli engel olarak karşımıza çıkmaktadır.

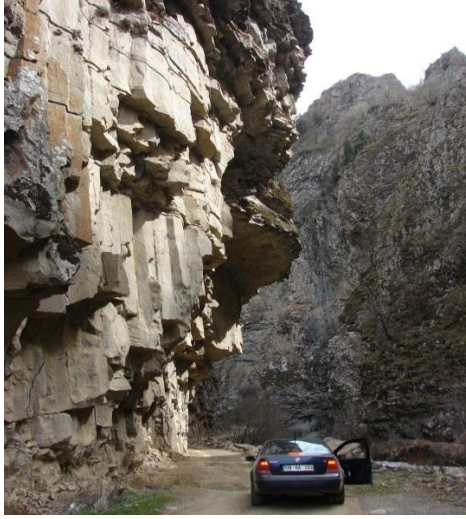
Şavşat'taki dağlık alanlarda yapılabilecek bir diğer sportif faaliyet de, yamaç paraşütüdür. Sahanın söz konusu spor açısından potansiyelinin tam anlamıyla ortaya konularak, bu yönde yatırımların yapılması uygun olacaktır.

Turizmde en fazla çekiciliğe sahip doğal unsurlardan biri de su kaynaklarıdır. Suyun çeşitli spor dallarına olanak sağlamanın yanı sıra, dinlendirmek, tedavi etmek ve manzara güzelliği oluşturmak gibi bir takım olumlu etkileri bulunmaktadır (Soykan, "Coğrafi Çevrenin Turizm Amaçlı Değerlendirilmesinde Turizm Potansiyelini Saptamanın Önemi", s.19). Bu nedenle akarsular, göller ve termal kaynaklar, turistik aktiviteleri kendi etrafında toplayabilme potansiyeline sahiptirler. Araştırma sahasında da, bu açıdan potansiyel değer ifade eden ve diğer alternatif turizm türleri ile entegre bir şekilde çekicilik oluşturabilecek birçok su kaynağı bulunmaktadır.

Şavşat ilçesinde, Meydancık ve Şavşat çayları ile bunların birleşmesi sonucu oluşan Okçular çayı, sahanın ana akarsu şebekesini oluşturmaktadır. Söz konusu çaylar üzerinde, akarsu turizmi kapsamında ele alınan rafting, kano ve nehir kayağı gibi sportif faaliyetlerin (Akova, "Akarsu Turizmi", s.394) yapılabilirliğinin araştırılması gerekmektedir.

Akarsuların oluşturduğu flüviyal topoğrafik şekiller, turizm kapsamında değerlendirilebilecek diğer çekicilik kaynakları arasında yer alır. Bu bakımdan sahadaki kanyon vadi ve şelalelerin önemli derecede potansiyel ifade ettiği söylenebilir. Gana Deresi'nin açmış olduğu Örtülü Kaya (Gana) Kanyonu, yer yer 700 m'ye varan yükseltisi ve yaklaşık 10 km uzunluğu (Sever, Berta -Okçular- Çayı Havzası'nın Fiziki Coğrafyası, s.96) ile saha için önemli bir zenginlik kaynağıdır (Fotoğraf 1). Doğa yürüyüşleri kapsamında destinasyon alanı olarak yararlanılabilecek olan vadi, sahip olduğu bitki örtüsü, yaban hayatı ve do-

ğal güzelliği sayesinde doğa fotoğrafçılığı açısından da dikkat çekicidir.



Fotoğraf 1. Gana Deresi'nin açmış olduğu Örtülü Kaya (Gana) kanyonu.

İlginç birer doğa harikası olarak kabul gören şelale veya çağlayanlar, amaca uygun alt yapı yatırımları yapıлып, tanıtılmaları kaydıyla birer turistik çekim merkezi olabilmektedirler (Doğanay, "Az Tanınan Üç Doğa Harikası: Tomara, Sırakayalar ve Muradiye Çağlayanları", s.2). Şavşat ilçesinde de söz konusu potansiyele sahip olan, irili ufaklı birçok şelale bulunmaktadır. Bunlar arasında yörede tanınan Papart, Su Atılan (Fotoğraf 2) ve Maden şelalelerinin; ulaşım imkânlarının geliştirilmesi, çevre düzenlemelerinin yapılarak seyir terasları ve piknik alanlarının oluşturulması ve tanıtımının yapılması gibi alınacak çeşitli önlemlerle önemli oranda turist ve ziyaretçi çekebilecek alanlar olabileceği kuvvetle muhtemeldir.



Fotoğraf 2. Kirazlı ve Aşağı Koyunlu köyleri arasındaki Su Atılan şelalesinden bir görünüm.

Göller, sessiz ve sakin ortam sunmaları; yürüyüş, bisiklete binmek, fotoğraf çekmek, kamp ve piknik yapmak, manzara seyretmek, avcılık vb. bir takım rekreasyonel faaliyetlere imkân sağlamaları gibi avantajları sayesinde, önemli oranda ekoturizm potansiyeli barındıran yerlerdir (Doğaner, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, s.81). Şavşat ilçesi sınırları içerisinde de, bu açıdan değerlendirilebilecek, potansiyel turistik değeri yüksek göller bulunmaktadır. Nitekim günümüzde, sahadaki en önemli turizm ve rekreasyon alanlarının başında, Meşeli köyünde yer alan Karagöl ve çevresi gelmektedir. Bununla birlikte, ilçede yer alan Arsiyan gölleri, Bilbilan yaylası yakınlarındaki Karagöller, Kazan (Samamiyet) gölleri, Akgöl, Balık ve Maden gibi bazı göller, bu açıdan değerlendirilmeyi bekleyen hidro-turistik kaynaklardandır.

Şavşat ilçe merkezine yaklaşık 25 km uzaklıkta yer alan Karagöl (Meşeli köyündeki), çevresindeki saf ladin ormanları, manzara güzelliği, zengin flora ve fauna varlığı ile sahadaki en önemli rekreasyon alanı olarak karşımıza çıkmaktadır (Fotoğraf 3). Karagöl'ün görünür gideğenin olmaması ile içinde sazan ve alabalığın yanı sıra kırmızı akvaryum balıklarının bulunması, büyük bir doğal akvaryum özelliği taşımasına vesile olmuştur.



Fotoğraf 3. Sahadaki en önemli turizm ve rekreasyon alanı, Karagöl ve çevresi.

Turistik çekicilikler içerisinde ele alınabilecek olan diğer hidrografik kaynaklar, termal ve mineralli sulardır. Bununla birlikte, sıcak su kaynaklarının termal turizm bakımından daha fazla rağbet gördüğü bilinmektedir (Selvi, “Sağlık Turizmi”, s.275). Sahanın tek termal kaynağı olan (suyun sıcaklığı 36 °C olarak ölçülmüştür) Çoraklı (Mikelet) çermeği, bu bakımdan ele alınmalı ve turizme kazandırılması noktasında gerekli çalışmalar yapılmalıdır.

Araştırma sahasındaki en önemli doğal turistik çekicilikler arasında, zengin flora ile bunun beraberinde getirdiği fauna varlığı da yer almaktadır. Bitki türü ve çeşitliliği açısından, Şavşat ilçesi idari sınırlarının bütünü ile ilgili çalışma yapılmamış olmakla birlikte, Karagöl-Sahara Milli Parkı ve çevresi üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, bu alanda 91 familya ve 364 cinse ait olan 872 takson tespit edilmiştir. Ayrıca bunların 54 tanesinin de endemik olduğu belirlenmiştir (Eminağaoğlu & Anşın, “Flora of the Karagöl-Sahara National Park (Artvin) and Its Environs”, s.557). Saha geneli dikkate alındığında, dile getirilen sayıların çok daha yüksek çıkacağı şüphesizdir.

Araştırma sahası doğal yaşlı ormanlar bakımından da zengindir. Sahada özellikle Meydancık-Papart vadisi ile Gürcistan

sınırına yakın kesimlerde bu özelliklere sahip ormanlar ile anıt ağaçlar bulunabileceği tahmin edilmektedir.

Şavşat ilçesi, fauna türleri bakımından da, zengin sayılabilecek çeşitliliğe sahiptir. Yine ilçenin tamamını kapsayacak şekilde bir çalışma bulunmamasıyla birlikte, Karagöl-Sahara Milli Parkı sınırları içerisinde, 10 adet hem karada hem suda yaşayan canlı, 10 sürüngen, 75 memeli ile 166 kuş türü bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yapılan bir başka çalışmada da, aynı saha içerisinde, 40 familyadan 139 böcek türü yaşadığı ortaya konulmuştur (Sert vd., "A Study on Determination of Insect Fauna of Karagöl-Sahara Natural National Park-Artvin, Turkey", s.225). Şavşat'taki fauna varlığı, birçok farklı turistik aktiviteye kaynaklık edebilecek potansiyelindedir. Bunların başında yaban hayatı gözlemciliği ve fotoğrafçılığı ile sportif olta balıkçılığı zikredilebilir.

Şavşat ilçesinin doğusunda bulunan, yaklaşık 3.251 hektarlık bir alan, Karagöl-Sahara Milli Parkı adıyla 1994 yılında koruma altına alınmıştır. Karagöl ve Sahara olmak üzere birbirinden bağımsız iki bölümden oluşan milli park; zengin flora ve faunası, manzara güzelliği, rekreasyonel ve turistik potansiyeli, doğa ile bütünleşmiş geleneksel kültürü ile dikkat çekicidir. Bu kapsamda milli parklar, amacı doğayı ve yerel değerleri korumak ve değerlendirmek olan alternatif turizm türleri bakımından da gözde mekânları oluştururlar.

b. Beşeri ve Kültürel Çekicilikler

Turizm faaliyetleri bakımından önemli olan bir diğer turistik çekicilik grubunu, beşerî ve kültürel turistik kaynaklar oluşturur. Araştırma sahası, bu kapsamda ele alınabilecek olan tarihi eserler (manastır, kilise, cami, kale, köprü vb.), özgün ve otantik mimariye sahip ahşap meskenler ve yayla şenlikleri ile diğer kültürel öğeler açısından zengin bir potansiyele sahiptir.

Tarihi eserler, sosyo-kültürel miras kapsamında ele alınmakta olup, kültür turizminin alt grubunu oluşturan miras turizmi açısından kaynak değer ifade etmektedirler (Doğaner,

“Miras Turizminin Coğrafi Kaynakları ve Korunması”, s.1). Sahadaki söz konusu eserlerin, bu bağlamda ele alınması gerekmektedir. Bu sayede hem yöre aileleri, hem de gelen turistlerde koruma anlayışı gelişeceği umulmaktadır. Nitekim kültür turizminin, bir taraftan koruma bilinci noktasında turistleri eğitici yönü (Doğaner, “Miras Turizminin Coğrafi Kaynakları ve Korunması”, s.1) üzerinde durulurken; diğer taraftan da öğrenme fonksiyonlu oluşu (Aliağaoğlu, “Sosyo-Kültürel Miras Turizmi ve Türkiye’den Örnekler”, s.51) ve daha yoğun bir şekilde kültürlü turistlerin katılımına sahne olduğu (Doğaner, *Türkiye Kültür Turizmi*, s.13) vurgulanmaktadır.

Cevizli köyü sınırları içerisinde yer alan Cevizli (Tbeti/Tibeti) Manastırı, ilçe merkezine yaklaşık 14 km uzaklıktadır. Kitabesi bulunmamasına rağmen, çeşitli kaynaklarda, 899-914 yılları arasında bölgede egemen olan Bagrathlı prenslerinden Aşud Koh (Aşot Koukhi) tarafından yaptırıldığı ifade edilmiştir (Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin’de Mimari Eserler*, s.44). Bir başka kaynakta ise, aynı dönemde, ama 918 yılında inşa edildiği belirtilmiştir. (Korkut, *Artvin’deki İşhan ve Cevizli (Tbeti) Manastır Kiliselerindeki Taş Süsleme Örnekleri*, s.36) Günümüze önemli bir kısmı yıkılmış olarak ulaşan yapı, serbest haç planlı olarak yapılmıştır (Fotoğraf 4). Yörenin, o dönemin önemli dini merkezleri arasında -Gürcü Ortodoks Piskoposluk Dairesi Merkezi’ydi (Korkut, *Artvin’deki İşhan ve Cevizli (Tbeti) Manastır Kiliselerindeki Taş Süsleme Örnekleri*, s.36)-anılmasını sağlayan yapı, İslâmiyet’in kabulünden sonra, cami olarak kullanılmıştır. Ancak 1885 yılında kubbe ve haç kollarına yıldırım düşmesi sonucu hasar görmesi neticesinde terk edilmiştir. 1953 yılında kubbesi çökünce, iyice harabe haline dönüşmüştür (Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin’de Mimari Eserler*, s.44). Daha sonraki süreçte, define avcıları tarafından da büyük zararlara (içerisinde kuyular açılmış, taşlar sökülmüş, dinamit atılmış vb.) uğratılmıştır. İçerisinde barındırdığı taş oymacılığı ve süslemeciliğinin güzel örnekleri ile farklı motiflerde çizilen freskler, yapının tarihi ve

turistik önemini artırmaktadır. Buna göre, sahanın koruma altına alınarak, gerekli etüt ve restorasyonların yapılması ve tanıtımının sağlanması sonucunda, yörenin önemli bir kültür ve inanç turizmi merkezi haline gelebileceği kanaatindeyiz.



Fotoğraf 4. Cevizli manastırının eski (Korkut, s.154'ten) ve günümüzdeki hali.

Araştırma sahasında inşa edilmiş olan kiliselerden ikisi, ilçe merkezinde yer almaktadır. Bunlardan biri, Söğütlü mahallesinde bulunan Söğütlü (Satlel) Kilise/Camii'dir. Dolgu duvar veya taş yığma tekniği ile yapılan kilise, taş süslemeciliği ve freskler açısından sadedir. Ortaçağ döneminden sonra kilise olarak inşa edilen yapı, 1923 yılında camiye çevrilmiştir (Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'de Mimari Eserler*, s.97). Hemen yanında Osmanlı dönemine ait olduğu sanılan mezarlık bulunmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, yörenin en önemli eğitim merkezlerinden (medrese) biri halini almıştır. Günümüzde duvarları ve çatısı yıkılmış harabe halindedir. Diğer kilise ise, Yeniköy mahallesinde yer alan ve 1900 yılında işgal döneminde Ruslar tarafından yapılan, Kemalpaşa Kilise/Camii'dir. Bu yapı da, 1924 yılında camiye dönüştürülmüştür. Hâlâ bu amaçla kullanımı devam etmektedir. Kiliseden kalan bazı taş süsleme örnekleri, Şavşat Halk Kütüphanesi'nde sergilenmektedir.

Araştırma sahasında tarihi camiler de bulunmaktadır (Fotoğraf 5). Bunların başında Zor Mustafa (Zortana) Bey Camii zikredilebilir. Zira Köprülü köyü sınırları içerisinde bulunan bu cami, yörenin en eski camisi olarak kabul görmektedir. Yavuz Sultan Selim zamanında İslâmiyet'i kabul eden Hristiyan Atabeklerden Zor Tana, adını Zor Mustafa olarak değiştirmiş ve

XVI. yüzyılda bu camiyi yaptırmıştır (Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'de Mimari Eserler*, s.201; Özdede, 2009:128). Kareye yakın bir dikdörtgen planında yapılan cami, dolgu duvar tekniği (yer yer kesme taş da kullanılmıştır) ile inşa edilmiş olup, minaresi bulunmamaktadır. Günümüzde ibadete açıktır. Aynı köy içerisinde önemli oranda tahrip olmuş bir kilise (Rabat kilisesi) ile Zor Mustafa Bey'in konağı ve türbesi de bulunmaktadır.



Fotoğraf 5. Sahada çok sayıda tarihi cami bulunmaktadır: Zor Mustafa Bey (a), Cevizli (b), Kocabey (c) ve Çoraklı (d) camileri bunlardan bazılarıdır.

Şavşat ilçesindeki birçok köy yerleşmesinde, camilerin kilise temelleri üzerine inşa edilmiş olduğu ve tarihi özellik taşıdığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda, ilgili kurum ve kuruluşlar ile bilim adamları tarafından yapılacak incelemelerin, yörenin kültürel turizmine önemli katkılar sunacağı kanaatindeyiz.

Tarihi turistik değerler arasında, üzerinde önemle durulması gereken diğer eserler de kalelerdir. Araştırma sahasında bir kısmı daha çok gözetleme kulesi niteliğinde olan bazı kaleler mevcuttur. Bunlar arasında şüphesiz ki en önemlisi, Şavşat (Satlel) kalesidir (Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna*

Kadar Artvin'de Mimari Eserler, s.257-259; AYTEKİN, "Şavşat (Sattel) Kalesi Kazısı", s.238-239) (Fotoğraf 6). Şavşat kasabasının Artvin yönündeki giriş kısmında (yaklaşık 2 km mesafede), Söğütlü mahallesi sınırları içerisinde yer alan kalenin, kitabesi bulunmaması nedeniyle tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Ancak plan ve mimari özellikleri ile yörede yaygın olarak rastlanılan Bagratlı Krallığı kalelerine olan benzerliği göz önüne alındığında, IX. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Ciritdüzü ve Tigrat dereleri arasında kalan kesimde, yüksekçe bir ana kayanın üzerinde kurulmuş olan kalenin, iç alan genişliği yaklaşık 4 bin m² kadardır. Kale surlarının kalınlığı yer yer 1.5 m'yi aşmakta olup, yükselteleri 10 m'ye ulaşmaktadır. Bünyesinde barındırdığı kule, şapel, sarnıç, şarap mahzeni, silo, hamam, bey konağı, tandır ve eczane/ilâç depolama gözeleri (Fotoğraf 7) gibi bölümleri ile oldukça ilgi çekicidir.



Fotoğraf 6. Günümüzde restorasyon çalışmaları devam eden Şavşat kalesi.



Fotoğraf 7. Kazılar esnasında ortaya çıkan silo veya şarap mahseni (a) ile ilaç depolama gözelerinden (b) bir görünüm.¹

Şavşat kalesi, 1987 yılında Korunması Gerekli Kültür Varlığı olarak tescil edilmiş olmasına rağmen, kazı ve restorasyon çalışmalarının başlatıldığı 2007 yılına kadar, define avcıları ve taş ustaları tarafından tahrip edilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı koordinasyonunda başlatılan bahsi geçen kazı çalışmaları, 2013 yılında %70 oranında tamamlanmış olup, günümüzde hâlâ devam etmektedir. Bu çalışmalar esnasında kâse, küp, haç altlığı, iki adet koçbaşı, mermer kitabe, haç kabartmalı taş, üç adet mancınık güllesi (taş), 16. yüzyıla ait olan altın ve gümüş sikkeler ile çok sayıda sırlı ve sırsız seramik parçaları elde edilmiştir. Yapılan incelemelere göre, kazı çalışmalarında bulunan seramikler, 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan dönemde kesintisiz ve farklı tekniklerle üretilmiş olup; yerel üretimin yanı sıra, Suriye, İran, İznik (Osmanlı) ve Gürcistan menşelidir. Bu durum, o dönemde sahanın önemli yol güzergâhları arasında yer aldığını ve söz konusu alanlar arasındaki ilişki ve hareketliliğin yoğun olduğunu kanıtlamaktadır. Bahsi geçen eserler, Artvin’de müze bulunmadığı için Rize’de sergilenmektedir. Bu çalışmanın, Artvin ili sınırları içerisindeki ilk arkeolojik kazı olduğu göz önüne alındığında, gerek Şavşat ilçesinde ve gerekse il idari alanında benzer çalışmaların yapılması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Kazı ve restorasyon çalışmaları tamamlanıp çevre düzenlemesi yapıldıktan sonra kale, sahanın en önemli turistik çekicilikleri arasında yer alabilir. Ayrıca bu ve benzeri

¹ Kazı ekibi, fotoğrafta görünen taşlardan oluşturulmuş küçük gözelerin, o dönemde ilaçların depolandığı eczane olarak kullanıldığını düşünmektedir.

kazılarda elde edilen ve edilecek olan eserlerin, ilçede açılacak bir müzede sergilenmesinin, Şavşat'ın kültürel turizmine önemli katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

Araştırma sahasının bir diğer tarihi ve turistik değeri, kemer köprülerdir. Nitekim bunların turizmin gelişmesine katkıları sağlayacak önemli kültürel eserler olduğu görüşü yaygındır (Ceylan, "Manisa'da Tarihi Köprüler ve Fonksiyonel Özellikleri", s.58). Tespitlerimize göre ilçede beş adet tarihi kemer köprü bulunmasına rağmen, bunlarla ilgili henüz yeterli araştırma ve inceleme yapılmamıştır. Tamamı taş olan söz konusu köprülerin inşa edildikleri tarihler ile ilgili elde kesin bilgi bulunmamasıyla birlikte, Ortaçağ'a ait oldukları tahmin edilmektedir. Bunlardan biri, Dutlu-İlca köyleri yol ayrımında Gana Deresi üzerinde bulunmakta olup, kaba yontulmuş taşlardan tek gözlü olarak yapılmıştır (Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'de Mimari Eserler*, s.297). Yolun eğimli olduğu köprüler grubunda yer alır. Köprü'nün yaklaşık uzunluğu 12 m, genişliği 2 m ve yüksekliği de vadi tabanından 6-7 m kadardır (Fotoğraf 8). Sebzeli köyüne giden bir yaya yolu, bu köprü üzerinden geçmektedir. Sahadaki diğer tarihi köprüler de kaba yontulmuş taştan tek gözlü olarak yapılmış olup, yayaların geçebileceği durumdadırlar.



Fotoğraf 8. Gana Deresi üzerindeki tarihi Sebzeli köprüsü.

Turistlerin ilgilerini çeken beşerî turistik kaynaklardan biri de konak niteliğindeki evlerdir. Araştırma sahasında iki adet konak bulunur. Bunlardan biri daha önce de değinilen Zor Mustafa Bey Konağı'dır. Muhtemelen XVI. yüzyılda dolgu duvar tekniği ile inşa edilen yapının iki katlı olduğu düşünülmektedir. Günümüzde çatısı ve duvarlarının bir bölümü çökmüş, kullanılamaz haldedir. Yapının en dikkat çekici özelliklerinden biri, güney cephe duvar kalınlığı 0.90 m iken; diğer cephe duvarları kalınlığının 1.20 m olmasıdır. Bu durum bize, o dönemde yapılan yapılarda, coğrafi koşulların, bir başka ifadeyle, bakı etkisinin dikkate alındığını göstermektedir. Yapının diğer özelliği ise, ilkel anlamda merkezi ısıtma sisteminin kullanılmış olmasıdır. Zira alt katın duvarına bırakılan yatay boşluk ile merkezi ısıtma sağlanmaya çalışılmıştır (Aytekin, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'de Mimari Eserler*, s.280).

Şavşat ilçesindeki diğer konak ise, Söğütlü mahallesinde yer alan Hemsioğlu/Hamsioğlu Konağı'dır. Üzerindeki kitabe göre Hicri 1249 (M. 1833) yılında yapılan konak, XIX. yüzyıl sonlarına kadar yönetim binası olarak kullanılmıştır. Muhtemelen Rus işgali sırasında da yanmış ve orijinal halini kaybetmiştir (Aytekin, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'de Mimari Eserler*, s.276-278). Yapının belli bölgelerinde düzgün kesme taş, belli bölgelerinde de moloz taş kullanılmıştır. İçerisine sonradan eklenen ahşap (üst kısmında tuğla da kullanılmıştır) mesken vasıtasıyla kullanımı devam etmektedir.

Sahanın kendine özgü geleneksel yapısı ve kültürel öğeleri de kırsal turizm açısından önemli çekicilikler arasında yer alır. Özgün ve otantik mimariye sahip ahşap meskenler ve yayla şenlikleri bu kapsamda zikredilebilir. Özellikle Sahara Pancarcı Şenliği ile Meydancık Satave Gevrek Festivali geniş katılımı ile bu bakımdan dikkat çekicidirler.

Erişim Olanakları

Turizm sektörünün en önemli alt yapı hizmetlerinden biri ulaşım sistemleridir. Nitekim erişilebilirlik, herhangi bir potan-

siyel turistik sahanın turizme kazandırılmasının önkoşullarının başında gelir (Doğanay & Zaman, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, s.86). Şavşat ilçesi erişim olanakları açısından ele alındığında; yeterli ulaşım ağına sahip olmasına rağmen, standartların düşük olduğu görülmektedir. Ancak kırsal turizmde doğal, tarihi ve kültürel özelliklerini korumuş, şehirlere uzak alanların daha fazla rağbet gördüğü dikkate alındığında; Şavşat'ın bu bakımdan avantajlı bir konumda yer aldığı söylenebilir. Ayrıca, aradaki mesafenin çok fazla olmadığı, Kars (137 km uzaklıkta) ve Batum (150 km uzaklıkta) havalimanları, ilçeye havayolu ile ulaşmak isteyenlere hizmet verebilmektedir. Şavşat ile Ardahan arasında bulunan ve 2470 m rakımlı Çam geçidi ile aşılan Sahara Dağları'nda tünel yapılması turistik erişim açısından da önemli bir gelişme olacaktır.

Konaklama

Bir turistik yerin yabancılar tarafından ziyaret edilebilmesi, oradaki konaklama imkânları ile yakından ilgilidir. Bir başka ifadeyle, konaklama tesislerinin kapasite ve yeterliliği, sahaya gelecek turist akımını yönlendiren etmenlerden biridir. Artvin Kültür ve Turizm Müdürlüğü verilerine (2014) göre, Şavşat ilçesinde turizm işletme belgeli tesis bulunmamaktadır. Sahadaki mahalli belgeli konaklama tesisi sayısı ise, 11 olarak kayıtlara geçmiştir. Bunlardaki toplam oda sayısı 139 olup, 250 yatak kapasitelidirler. İlçedeki konaklama tesisi sayısında ve kapasitelerinde artış sağlanması gerekirken; bunların yerel mimariye uygun, doğal çevre ile çelişmeyecek, ahşaptan inşa edilmiş butik otel veya bungalov ev şeklinde yapılması uygun olacaktır.

Ayrıca sahada, eko-turizm ve kırsal turizm türlerinde oldukça fazla rağbet gören ev pansiyonculuğu geliştirilmelidir. Sahadaki köy konutları, genellikle oda sayısının fazla olduğu iki veya üç katlı ahşap meskenlerdir. Bunların bazı kat ve odalarının turistlere hizmet verecek şekilde dizayn edilmeleri, bir taraftan turistik konaklama anlamında bir rahatlama meydana getirecekken; diğer taraftan da yöre ailelerine önemli bir gelir

kaynağı olacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Şavşat ilçesinde, mevcut ekonomik faaliyet kolları arasında en önemli potansiyel, turizm alanındadır. Bu kapsamda, aşağıda belirtilen öneriler ve hazırlanan SWOT (GZFT) analizi tablosu (Tablo 1) ışığında çalışma ve yatırımların gerçekleştirilmesi, ilçenin turizmde canlanmaya vesile olacağı kanaatindeyim.

Eko-turizm ve kırsal turizm gibi alternatif turizm türlerine kaynaklık edebilecek birçok çekiciliğe sahip olan Şavşat'ta, öncelikle bu bilincin oluşturulması gerekmektedir. Nitekim söz konusu turizm türleri, gelen turistler ile yöre aileleri arasında etkileşim yoğunluğunun yüksek olduğu faaliyetler içermektedir. Sahadaki hangi alanların hangi turizm türlerine uygun olduğunun belirlenmesi ve buraların koruma-kullanma dengesi içerisinde etaplar halinde kademeli olarak turizme açılması gerekmektedir. Bu kapsamda, ulusal turizm stratejilerinin yanı sıra, yerel ölçekte strateji belirleyecek kurulların oluşturulması uygun olacaktır.

Tablo 1. Kırsal Turizm Açısından Şavşat'ın SWOT (GZFT) Analizi.

Güçlü Yönler	Zayıf Yönler	Fırsatlar	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> •Yeryüzü şekillerinin çeşitliliği •Zengin flora ve fauna varlığı •Farklı etnik grupların oluşturduğu kültürel zenginlik •Turistik ürün yelpazesinin genişliği ve bozulmamış yapısı 	<ul style="list-style-type: none"> •Yatırım maliyetlerinin yüksek olması •Yöre ailelerinde kırsal turizm bilincinin yeterince oluşmaması •Planlama ve organizasyon eksikliği •Tanıtım ve pazarlama faa- 	<ul style="list-style-type: none"> • Kitle turizminden alternatif turizm türlerine yönelme eğilimi • Yeni turizm anlayışında kırsal alanların gözde mekânlar haline gelmesi • Korunan alanların turis- 	<ul style="list-style-type: none"> • Gelecekte muhtemel yoğun turizm hareketliliğinin yol açacağı çevresel bozulmalar • Köy ve yaylalarda plansız ve betonarme yapılaşma • Turistik faaliyetlerin kırsal nüfus için ana

<ul style="list-style-type: none"> •Şavşat'ın Ciltaslow (sakin Şehir) ilan edilmesi •Her mevsimde farklı aktivitelere ortam hazırlayan uygun iklim koşulları •Koruma altına alınmış alanlara (Karagöl-Sahara Milli Parkı, Papart Doğal Sit Alanı gibi) sahip olması •Özgün geleneksel mesken mimarisi •Alternatif turizm türlerine kaynaklık edebilecek çeşitli zenginliklere sahip olması •Kırsal alan etkinliklerinde güvenlik sorununun olmaması 	<p>liyetlerinin yetersizliği</p> <ul style="list-style-type: none"> • Profesyonel anlamda rehberlik hizmeti verecek kişi ve kuruluşların bulunmaması • Tarihi eserleri koruma bilincinin yerleşmemiş olması • Pazar alanlarına uzak olması • Ulaşım ve konaklama hizmetlerinde henüz istenilen seviyeye ulaşamaması 	<p>tik çekim merkezi haline gelmesi</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kırsal turizmi destekleyen ulusal ve uluslararası kuruluşların varlığı • Göç etmiş olanların kırsal alanlara özlem duyması • Kentlerde yaşayanların kırsal kültürleri tanıma isteği • Geleneksel bir yapıya sahip olan festival ve şenlikler • Kafkaslara açılan Türkgözü ve Sarp Sınır Kapılarına yakınlığı • Farklı coğrafi özelliklere sahip olan Doğu Anadolu'nun Karadeniz Bölgesine açılan kapılarından biri olması 	<p>geçim kaynağı haline gelmesi ve ilerleyen yıllarda turist akışında kesintilerin yaşanması durumunda ortaya çıkacak geçim sıkıntısı</p>
---	---	--	---

Geleneksel yaylacılığın egemen olduğu ilçede, yaylaların turistik amaçlı kullanımı henüz yaygın değildir. Ancak gerek dünya genelinde ve gerekse ülkemizde görülen kırsal turizme yönelme eğilimi dikkate alındığında, bu durumun çok uzun süre devam etmeyeceğini tahmin etmek zor olmasa gerekir. Bu nedenle, hâlâ zaman varken, çok yönlü ve akılcı planlamalar yapılarak, süreç istenilen şekilde yönlendirilmelidir.

Şavşat ilçesindeki turizm potansiyelinin en önemli ayağını, Karagöl-Sahara Milli Parkı oluşturmaktadır. Park alanı, başta flora ve fauna varlığı olmak üzere, çok çeşitli doğal ve kültürel çekiciliğe ev sahipliği yapmaktadır. Bu nedenle, gelişen koşullara ve rasyonel esaslara göre, uygulanabilir bir Uzun Devreli Gelişme Planı hazırlanmalı ve söz konusu plana uygun hareket edilmelidir.

Konaklama tesisleri yörenin geleneksel ve otantik havasını bozmayacak bir özelliğe sahip olmalı ve yöre ailelerine daha fazla ekonomik gelir sağlayacak bir yapıya dönüştürülmelidir. Belli esaslar dâhilinde, ev pansiyonculuğunun geliştirilmesi, istenilen hedeflere ulaşılması noktasında önemli bir adım olabilir. Tanıtım ve pazarlama, her alanda olduğu gibi, turizm sektöründe de oldukça önemlidir. Bu amaçla, görsel ve yazılı medyanın sürece dâhil edilebilmesi oldukça önemlidir. Bu kapsamda yöreyi ziyaret eden ünlülerin demeçleri ile Şavşat'ın Cittaslow (Sakin Şehir) ilan edilmesi önemli birer reklam aracı olarak kullanılabilir.

Kaynaklar

Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011.

Alparslan Aliağaoğlu, "Sosyo-Kültürel Miras Turizmi ve Türkiye'den Örnekler", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırmaları Merkezi Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(2), 2004.

Durmuş Ekiz, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Geliştirilmiş 2. Baskı), Ankara: Anı Yayıncılık, 2009.

Dursun Özdede, *Her Yönüyle Şavşat*, Samsun: Cem Ofset Matbaacılık,

2009.

Füsun Soykan, "Kırsal Turizm ve Avrupa'da Kazanılan Deneyim", *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 2000.

Füsun Soykan, "Coğrafi Çevrenin Turizm Amaçlı Değerlendirilmesinde Turizm Potansiyelini Saptamanın Önemi", *Coğrafi Çevre Koruma ve Turizm Sempozyumu*, İzmir:16-18 Nisan, 2003.

Füsun Soykan, *Kırsal Alanların Turizm Potansiyelinin Saptanması ve Şirince Köyüne (İzmir) Uygulanması*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2004.

Hayati Doğanay & Serhat Zaman, *Türkiye Turizm Coğrafyası (Güncellenmiş 4. Baskı)*, Ankara: Pegem Akademi Yayınevi, 2013.

Hayati Doğanay, "Az Tanınan Üç Doğa Harikası: Tomara, Sırakayalar ve Muradiye Çağlayanları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 3, 2000.

Hayati Doğanay, *Coğrafya Öğretim Yöntemleri (Liselerde Coğrafya Eğitimi ve Öğretimi)*, Ankara: Pegem Akademi Yayınevi, 2014.

İsmet Akova, "Akarsu Turizmi", *Türk Coğrafya Dergisi*, 30, 1995.

Mehmet Akif Ceylan, "Manisa'da Tarihi Köprüler ve Fonksiyonel Özellikleri", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (3), 2013.

Murat Selim Selvi, "Sağlık Turizmi", *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi*, ed. Necdet Hacıoğlu, Cevdet Avcıkurt, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2011.

Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası Özellikler ve Bölgeler*, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2011.

Osman Aytekin, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'de Mimari Eserler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

Osman Aytekin, "Şavşat (Satle) Kalesi Kazısı", *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. Yılı Anısına Türkiye Arkeolojisi*, 2008.

Osman Sert, Burcu Şabanoglu & Senem Fırat, "A Study on Determination of Insect Fauna of Karagöl-Sahara Natural National Park-Artvin, Turkey", *Hacettepe Journal of Biology and Chemistry*, 41(3), 2013.

Özgür Eminağaoğlu & Rahim Anşin, "Flora of the Karagöl-Sahara National Park (Artvin) and Its Environs", *Turkish Journal of Bo-*

tany, 28(6), 2004.

Ramazan Sever, *Berta (Okçular) Çayı Havzası'nın Fiziki Coğrafyası*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Serhat Zaman, *Kemer'in Turizm Coğrafyası*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Suna Doğaner, "Dağ Turizmine Coğrafi Bir Yaklaşım: Uludağ'da Turizm", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3, 1991.

Suna Doğaner, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001.

Suna Doğaner, "Miras Turizminin Coğrafi Kaynakları ve Korunması", *Coğrafi Çevre Koruma ve Turizm Sempozyumu*, İzmir:16-18 Nisan, 2003.

Suna Doğaner, *Türkiye Kültür Turizmi*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013.

Tahsin Korkut, *Artvin'deki İşhan ve Cevizli (Tbeti) Manastır Kiliselerindeki Taş Süsleme Örnekleri*, Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

<http://www.savsatkalesikazisi.com>, Erişim Tarihi: 18.04.2014.